

De danske brugsforeningers første halve århundrede

Af Hans Chr. Johansen og Rolf Adamson

Artiklen gengiver en række hovedpunkter fra de officielle opponenter indlæg ved forsvaret af Poul Thestrups afhandling: »Nærbutik og næringslovs-omgåelse« for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet.

Poul Thestrups meget omfattende og indholdsrige afhandling er en analyse af den tidlige danske brugsforeningsbevægelses historie fra de første forsøg på etableringer kort efter midten af det 19. århundrede frem til 1919. Ved slutåret var bevægelsen blevet fast forankret i den danske vare-distribution, og ved denne tid bortfaldt også det læbæltesystem omkring købstæderne, som traditionelt betragtes som en medvirkende årsag til brugsforeningernes succes. Fra 1920 gik foreningerne derfor ind i en ny fase af deres historie, og afhandlingens slutår er således en naturlig afgrænsning af den tidlige bevægelses historie.

Afhandlingen består i metodisk henseende af to dele, der er væsensforskellige fra hinanden, nemlig en del, der er af overvejende traditionel karakter (kapitlerne 4-8 og 11-12), og den mere omfattende og mest originale del (kapitlerne 2-3, 9-10 og 13), hvor kvantitative metoder er anvendt som analyseredskaber.

Kapitlerne 4-7 er kronologisk opbygget. Der gives først en relativt summarisk oversigt over tidlige kooperative ideer i en række vesteuropæiske lande med tyngdepunktet på perioden 1840-70. Derefter følger en gennemgang af den tidligste udvikling i Danmark fra de første forsøg i København kort efter 1850 frem til 1861, hvor en almindelig kooperationsideologi var den fremherskende tankegang, mens det i de følgende år i højere grad blev liberale »hjælp til selvhjælpsprincipper«, der kom til at dominere, samtidig med at brugsforeningsbevægelsens tyngdepunkt flyttede sig væk fra byerne og ud på landet.

Den meget detaljerede kronologiske beskrivelse ophører omkring 1870, og de resterende dele af de mere traditionelt opbyggede kapitler omhandler bl.a. tidsskriftet Arbejderens indsats 1868-76 som talerør for brugsforeningsbevægelsen, bestræbelserne for at opbygge en fælles grossistorganisation og foreningernes forhold til samfundsmagten. På det sidstnævnte

område er der grund til at fremhæve afsnittene omkring den administrative praksis ved godkendelse af foreningernes virke i landdistrikter, der er suppleret med en fyldig gennemgang af de tvivlsspørgsmål, der blev prøvet ved domstolene. Særlig for forholdene i 1880'erne får man ad den vej et mere nuanceret billede frem end det, der fremgår af den politiske debat, som den f.eks. afspejles i rigsdagsdebatterne.

Om formålet med afhandlingen siges det side 9: »Denne bog handler om ideer. Det er imidlertid ikke ideernes ideologiske indhold, der først og fremmest har interesseret mig. Bogen handler om, hvordan ideer udbredtes og udbredes. Der er her lagt vægt på, hvordan udbredelsen var afhængig af materielle forhold og de af samfundet satte juridiske rammer, og på de generelle mønstre i, hvordan og i hvilken takt ideer accepteres«. Det betyder imidlertid ikke, at en gennemgang af ideologien bag brugsforeningsbevægelsen helt udelukkes og navnlig ikke for tiden frem til 1870'ernes midte, men betydningen af ideologien nedtones konsekvent. Det hedder således, at grundideerne om, at forbrugere går sammen og fordeler en-gros indkøbte varer er så »elementær« eller »fundamental« (s. 94), at den ikke kan patenteres og er opstået mange gange uafhængigt af hinanden, og at initiativtagerne til brugsforeningerne derfor kan have iværksat deres virksomhed uden konkrete forbilleder.

Det ideologiske indhold kommer dog alligevel frem i flere afsnit, hvor der dels gøres rede for, hvorledes der i 1850'erne fandtes en almindelig kooperationsideologi knyttet til den politiske venstrefløjs tanker, mens brugsforeningerne efter liberalismens sejr i 1857 som nævnt efterhånden blev en del af patentmedicinen, hjælp til selvhjælp.

Sådanne udslag af bagvedliggende ideologi opfattes imidlertid alene som en del af ledernes tankegang. For de menige medlemmer var det måske håbet om billigere varer og måske en spareskilling i form af dividende, der var afgørende. Nogle håbede måske også på at få varer af bedre kvalitet, og mulighed for legalt at kunne købe brændevin kan også have vejet tungt. For medlemmerne var det altså ifølge forfatteren udpræget materielle baggrundsfaktorer, der var afgørende.

På flere af disse områder blev forventningerne imidlertid ikke indfriet i de tidlige foreninger. Varekvaliteten var ofte dårlig, og det har også været et problem for mange, at al handel i brugsforeningerne i princippet skulle foregå kontant. Alene adgangen til køb af brændevin synes således at være det væsentlige materielle modstykke til ledernes ideologi i forklaringen på brugsforeningernes udbredelse frem til midten af 1870'erne.

På den baggrund er forfatteren nok i denne tidlige periode mere interesseret i ideologi, end det ovenstående citat tyder på.

Efter midten af 1870'erne er der derimod medtaget meget lidt om ideindholdet. Dette afspejler formodentlig, at der rent faktisk kun var en begrænset ideologidebat omkring brugsforeningerne i Danmark i disse år, men det kunne have været interessant at få belyst, om der trods alt var en ideologisk glød bag den impulsspredning, som er et centralt emne for afhandlingens behandling af årene fra midten af 1870'erne frem til 1919. Var der f.eks. et ønske om at sprede »et kooperativt evangelium«, som ikke blot skyldes de materielle forholds forandring? Førte Fællesforeningen en ideologisk betonet offensiv gennem sin publikationsvirksomhed? Eller er der eksempler på, at der fra lokale brugsforeninger skete agitation over sognegrænserne, så man ad den vej kan forklare afhandlingens påvisning af, at tilbøjeligheden til at starte en brugsforening var afhængig af, om der allerede fandtes en forening i et nabosogn?

Ser vi derefter nærmere på analysen af de materielle baggrundsfaktorer, er den mest indgående undersøgelse i den tidlige periode foretaget af sammenhængen mellem nyoprettelse af brugsforeninger på den ene side og konjunkturforløb og prisudvikling på den anden, men stort set begrænset til årene før 1870.

Tankegangen er, at interessen for brugsforeninger fremkom under de inflationsprægede år i første halvdel af 1850'erne, men dalede igen efter 1855, da der var nedadgående brød- og kødpriser, og mere generelt forsøges det at sammenkoble et udtryk for prisudviklingen med brugsforeningernes udbredelse, et forsøg, som dog giver en ret dårlig overensstemmelse.

Omkring 1870 skifter analysen – ligesom for de ideologiske afsnits vedkommende – karakter. Det siges (s. 125): »Nu skete der imidlertid ting. For det første var der nu så mange brugsforeninger, at der kunne foregå en almindelig innovationsspredning efter de for sådanne gældende almindelige epidemiske principper. For det andet slog bevægelsen i 1868 afgørende igennem på landet. Da innovationsspredningsmekanismen først var kommet i gang, kunne bevægelsen fortsætte, selv om priserne nu faldt i 1869 og 1870«. Der gøres dog ikke nærmere rede for, hvorfor det netop var omkring 1869/70, at man havde nået en grænseværdi for, at de epidemiske principper trådte i kraft, og det undersøges ikke, om der også efter 1870 optrådte kortsigtede tempoforandringer betinget af konjunkturudviklingen, f.eks. således at der kom særligt mange ny brugsforeninger til i år med relativt høje priser, eller at der var særligt mange konkurrencer i år med lave priser.

Analysen går fra 1870 over til alene at beskæftige sig med mindre direkte, men mere langsigtede faktorer, som til gengæld lader sig opgøre stati-

stisk på sogneniveau og derfor er velegnet til kvantitative analyser. Dette forhold har medført den tidligere omtalte store forskel med hensyn til valg af metoder og giver visse inkonsistenser i den samlede fremstilling, som ikke er begrundet tilstrækkeligt klart i afhandlingen.

Af de kvantitativt orienterede afsnit indeholder kapitel 2 en redegørelse for indsamlingen af det meget store kildemateriale om brugsforeningernes udvikling og om de danske landsognes forhold i perioden. Det er i mange tilfælde lykkedes at finde kilder, som hidtil har været anset for ikke-eksisterende, og der er endda blevet indsamlet så meget materiale, at det langt fra er blevet fuldt udnyttet i afhandlingen. Fremtidige forskere eller måske forfatteren selv vil kunne udnytte disse datasamlinger til at belyse en lang række andre forhold end netop dem, der er behandlet i bogen.

Man kan dog nok undre sig lidt over, at der gøres temmelig lidt ud af en egentlig kildekritik. Fra side 22 til 43 er der ganske vist et fyldigt afsnit, der hedder »kildeværdi«, men det handler udelukkende om, hvorvidt der i de anvendte kilder er fundet frem til alle brugsforeninger og deres oprettelsesår, samt eventuelle nedlæggelsesår plus lidt om brændevinsbeviser.

Er der egentlig ikke også brug for en gennemgang af, om oplysningerne om foreningerne er korrekte, eller tages statistikken blot for gode varer, som det f.eks. er tilfældet på side 456 øverst, hvor det hedder: »Man kunne have forestillet sig, at brugsforeningerne automatisk ville angive højere og højere medlemstal, fordi medlemmer, der døde eller rejste bort, i praksis ikke altid blev slettet på medlemslisten. Selv om man ikke kan afvise, at dette har været tilfældet i et vist omfang, er dette forhold dog nok blevet modvirket af, at foreningerne i overvejende grad havde solidarisk ansvarlighed, hvilket gav et vist incitament til at holde medlemslisten a jour«. Tilsyneladende accepteres altså uden videre statistikens medlemstal, selv om man vel egentlig kan sige, at ansvarligheden kun gav et incitament til at få nye medlemmer med. I praksis er der dog en del, der tyder på, at statistikken måske ikke er helt så nøjagtig. Som et eksempel er taget nogle tal fra 1919-brugsforeningstællingen fra en af de tre foreninger i Vissenbjerg sogn. Den opgiver de i tabel 1, s. 426, viste tal.

Virker så runde tal sandsynlige – og bemærk, at summen af medlemmer ikke passer. Det gælder desuden for samme tælling, at hver tredje forening på Fyn opgiver et medlemstal, der ender på 0.

Der havde også været en mulighed for at sammenligne oplysningerne ved de to tællinger i 1919, afholdt af henholdsvis Statistisk Departement og FDB. En gennemgang af medlemstallene viser adskillige markante forskelle. Nogle eksempler er vist i tabel 2, s. 426.

Tabel 1: Oplysninger om brugsforening i Vissenbjerg sogn i FDB-tællingen 1919

Samlet omsætning	90.000 kr.
Kolonialomsætning	70.000 kr.
Medlemstal	200
heraf gårdmænd o.l.	80
husmænd	80
håndværkere	80
arbejdere	25
embedsmænd o.l.	5

Tabel 2: Medlemstal i en række brugsforeninger ved to tællinger i 1919

	Stat.Dep.	FDB	Forskel i %
Århus (nr. 50)	3993	2854	-29
Svendborg (nr. 83)	630	400	-37
Nakskov (nr. 95)	1007	350	-65
Korup (nr. 1005)	100	140	40
Dalum (nr. 1018)	140	270	93
Munkebo (nr. 1043)	160	250	56
Krogsbølle (nr. 1074)	280	137	-51

Er der nogen rimelig forklaring på disse afvigelser? Kildematerialets kvalitet må således anses for at være noget mere problematisk, end man umiddelbart kan få indtryk af ved at læse afhandlingen.

Det efterfølgende kapitel 3 giver en baggrundsoversigt over den generelle samfundsudvikling i Danmark i den behandlede periode. Denne er baseret på sekundærlitteratur og publiceret og upubliceret offentlig statistik. En stor del fremhæver allerede kendte forhold, men der er grund til at fremhæve som noget nyt, at der takket være en edb-behandling af disaggregerede data har kunnet gennemføres en regional analyse af takten i landbrugsomlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i sidste halvdel af det 19. århundrede. Det demonstreres her klart, at omlægningen begynder på den bedste jord og kommer sent på den dårligste. I almindelighed accepteres også i dette kapitel de forskellige datatyper uden en nærmere vurdering. Det havde nok været på sin plads at stille

spørgsmål ved, om arealcifre og hartkornsberegninger er så ukomplicerede mål, at dette er tilladeligt. Undersøgelser af tilsvarende udenlandsk materiale har som hovedregel vist en betydelig upålidelighed i målingerne.

Den egentlige kvantitative analyse er samlet i kapitlerne 9 og 10. Det er i disse, at afhandlingen først og fremmest søger nye veje, både med hensyn til kildeanvendelsen og bearbejdsmetoderne.

Som udgangspunkt er foretaget en registrering af alle brugsforeninger, der har virket i perioden frem til 1919. Ved at gennemgå meget forskellige typer af kilder har det været muligt at få kendskab til oprettelsesår, evt. nedlæggelsesår – der er faktisk tale om en ganske stor mobilitet i bestanden – medlemstal, beliggenhed, omsætning, forskellige typer af omkostninger og flere andre former for økonomiske forhold samt om relationerne til FDB.

Efter en omfattende edb-bearbejdelse er dette materiale brugt til at belyse en række karakteristika ved brugsforeningerne, både i form af tværnsnitanalyser på forskellige tidspunkter og i form af tidsserieanalyser, der viser vigtige udviklingsforløb. Specielt er der gjort meget ud af den geografiske spredning af foreningerne.

I afsnit 9.3 (side 254ff) er der derefter gennemført en analyse, der har til hensigt at finde, hvad der kaldes »forklaringsfaktorer« til brugsforeningernes fremkomst i de enkelte sogne. Som sådanne mulige faktorer er undersøgt, 1) om der allerede findes en brugsforening i et nabosogn, 2) om brugsforeningen var beliggende så nær på en købstad, at den kunne drage fordel af de såkaldte læbæltebestemmelser, 3) sognets størrelse, dvs. dets folketal, 4) om brugsforeningerne hovedsagelig fremkom i sogne med en stor del af befolkningen i de laveste indkomslag, og 5) om der en sammenhæng med urbaniseringsgraden i sognet.

Som man kan se af denne opremsning, er det karakteristika på sogneniveau, der er anvendt som forklarende variabler, og det rejser spørgsmålet, om en brugsforening med dens medlemskreds og et sogn med dets indbyggere er sammenlignelige størrelser.

Man kan søge at belyse dette problem på forskellige måder. Vedtægterne er ikke så entydige, at de giver nogen vejledning. Nogle eksempler fra brugsforeninger på Fåborgkanten kan vise dette:

Gærup i Brahetrolleborg sogn: Enhver fuldmyndig mand eller kvinde, altså 25 år, kan ved henvendelse til formanden optages som medlem af foreningen.

V.Åby: Medlem kan enhver 18 årig mand eller kvinde i V. Åby og Omegn blive.

Diernisse: Enhver i Diernisse sogn bosiddende fuldmyndig person, der fører egen husholdning, kan optages som medlem af foreningen.

I andre vedtægter kan man finde indføjet »uanset opholdssted« om mulighederne for at blive optaget som medlem. Der er altså ikke nogen sikre begrænsninger for medlemskredsen. Man kan så gå skridtet videre og se på de faktisk bevarede medlemslister.

Tager vi f.eks. V. Åby foreningen fra en liste i 1880-erne, finder vi følgende fordeling:

V. Åby sogn	136 medlemmer
Åstrup sogn	18 medlemmer
Ulbølle sogn	7 medlemmer
Hundstrup sogn	3 medlemmer
Brahetrolleb. sogn	5 medlemmer

Der er i denne forening en helt klar overvægt for hjemsognet, men ser man på fordelingen inden for det ret store V. Åby sogn, finder man, at de 116 kommer fra selve V. Åby landsby, mens der kun er 18 fra Pejrup og 2 fra Øxehave. Da V. Åby kun har en befolkning, der er ca. 3 gange så stor som Pejrup, er V. Åby således stærkt overrepræsenteret i medlemskredsen. Det vil sige, at hvis sognets enkelte landsbyer har en meget forskellig sammensætning, vil man få en forkert sammenvejning af baggrundsfaktorerne.

Et andet eksempel er Blanke Marks Brugsforening, der har følgende medlemssammensætning i 1880'erne:

Blanke, Rorslev sogn	49 medlemmer
Båring, Asperup sogn	47 medlemmer
Kustrup mm., Vejlby s.	44 medlemmer
Diverse andre	20 medlemmer

Her er det tydeligt, at det er Middelfart-Bogense landevejen, som de tre landsbyer ligger ved, der er forbindelseslinien, mens sognenes hovedbyer ved banelinien, hvoraf flere har egen brugsforening, har haft en mindre central beliggenhed og derfor ikke er nået så langt ud i nabolaget.

Et beslægtet problem er det naturligvis også, at der alene regnes med, om der findes foreninger eller ikke i et sogn, mens der ikke tages hensyn til, hvor store foreningerne er. En forening med 10 medlemmer vejer altså lige så tungt som en med 600, men deres betydning på sogneniveau må jo være meget forskellig. Hvordan det tager sig ud i praksis, kan illustreres

ud fra forholdene i Sunds herred på Sydfyn i 1919. De ser ud som vist i tabel 3.

Tabel 3: Antallet af brugsforeninger og deres medlemstal i 1919 i Sunds herred

Sogn	Antal foreninger	Antal medlemmer	Folketal 1921	% af folketal
Kværndrup	2	512	1781	29
Stenstrup	2	465	1887	25
Lunde	0	0	841	0
Kirkeby	2	526	1454	36
Tved	0	0	1178	0
Skårup	0	0	2024	0
Thurø	0	0	1672	0
Svendborg	1	630	14210	4
Sørup	1	140	1970	7
Skt. Jørgens	0	0	1837	0
Egense	1	130	1080	12
Ollerup	2	323	1211	27
Ø. Skerninge	2	194	545	36
Drejø	0	0	535	0
Bregninge	0	0	1602	0
Landet	2	433	978	44
Bjerreby	1	350	1420	25
Strynø	1	59	694	9

Tager man i betragtning, at der normalt kun har været et brugsforeningsmedlem pr. familie, er medlemsskaren i nogle af disse sogne så stor i forhold til indbyggertallet, at det er usandsynligt, at alle er fra sognet, se f.eks. Landet sogn midt på Tåsinge. Da der ingen forening er i det nordlige nabosogn, Bregninge, skal man vel finde forklaringen her. Den ene af Landet sogns brugsforeninger, som lå i Strammelse, hed da også oprindelig Tåsinge brugsforening. Det samme forhold gør sig gældende omkring Stenstrup og Lunde, hvor den ene forening hed Stenstrup-Lunde brugsforening. Sammenholder man disse tal med kortet på side 147, kunne man godt få det indtryk, at nogle af de hvide pletter på Sydfyn, der helt er

omgivet af sorte, i virkeligheden har haft ganske mange brugsforeningsmedlemmer.

Denne kritik kan udbygges ad lidt mere generelle linier. Forfatterens hovedmetode er at arbejde på et mere generaliserende plan end normalt for historikere og at finde gennemsnitlige forskelle mellem sogne med og sogne uden brugsforeninger. Denne statistiske metode er i sig selv udmærket, men det bør være en grundlæggende fremgangsmåde, at man kombinerer den med stikprøvekontrol på mikroniveauet, så man kan sikre sig, at den ad statistisk vej påviste samvariation, selv hvor der ligger rimelige logiske grunde til at vente en sammenhæng, også viser sig at passe på det mere detaljerede materiale, som kendes fra kilder på mikroplan. På det punkt svigter forfatteren nogle steder sine læsere, og der er grund til at fremhæve det, fordi der rent faktisk findes ganske mange mikrokilder, som kunne have været anvendt.

Det kan illustreres ved at se på endnu en af de faktorer, som benyttes som forklarende, nemlig den sociale sammensætning af befolkningen i de sogne, der har brugsforeninger, sammenlignet med fordelingen i de sogne, hvor der ikke findes foreninger.

Her bruges i analysen tal fra folketællingen i 1860. Såfremt udviklingen efter 1860 har været meget forskellig fra sogn til sogn, kan 1860-fordelingen vel ikke bruges til sammenligningsgrundlag, og når der for både Øst- og Vestdanmark opnås dårlige resultater, kan det måske skyldes, at socialfordelingen i slutningen af perioden var en anden end i 1860.

Kunne man i stedet have anvendt medlemsmateriale direkte fra en stikprøve af sogne?

Forfatteren synes at være noget skeptisk på dette punkt, idet det på side 457 siges: »Nu er det også et spørgsmål, hvor meget analyser af medlemslister egentlig er værd til at belyse, hvilke socialgrupper, der i praksis lagde hovedparten af deres handel i brugsforeningerne. Det er muligt, at gårdmandsstanden tidligt i vid udstrækning har været medlemmer af brugsforeningerne, ligesom en vis del af den egentlige overklasse på landet havde været det, men at medlemsskabet i højere grad har været udtryk for moralsk eller økonomisk støtte til noget, som man opfattede som en social foranstaltning, end som noget gårdmandsstanden gjorde af hensyn til egen vareforsyning«. Skal det forstås som en afvisning af, at medlemslisternes sociale sammensætning overhovedet kan bruges til noget?

Man kunne eventuelt have foretaget nogle mere indirekte beregninger over, om nogle medlemmer blot var medlemmer af navn, f.eks. ved at se på den gennemsnitlige omsætning pr. medlem. Man kunne også have

forsøgt at se, om de foreninger, der har den laveste omsætning pr. medlem, er dem, der har flest gårdmænd.

Lad os derefter vende os til den statistiske procedure, der anvendes til at teste, om der er en sammenhæng mellem brugsforeningernes udbredelse og de valgte »forklaringsfaktorer«.

Her bliver der anvendt flere forskellige statistiske vurderingsmetoder. For det første nogle ret simple, der er gengivet i tabellerne fra 9-6 på side 255 til 9-19 på side 284. De består primært af procentfordelinger, der viser, hvor stor en del af sognene, der på forskellige tidspunkter har brugsforeninger, ved en opdeling af sognene efter forskellige grupperingsmetoder. I nogle af tabellerne er disse procenter så yderligere sammenlignet for at teste, om forskellene i procenterne er signifikant afvigende fra hinanden. For det andet nogle lidt mere komplicerede beregninger i tabellerne 9-20 og 9-21 på side 287-294, hvor tankegangen er den, at man for et givet år deler sognene op i to grupper, der hver har sin forklarende egenskab, og for hver af disse to undergrupper finder, hvor mange sogne, der har mindst en brugsforening, og hvor mange, der er uden brugsforening.

Derefter er det beregnet, hvor stor sandsynligheden ville være for at få en så ulige fordeling mellem de to grupper af sogne, og dette er illustreret ved angivelse af en kursiveret signifikansværdi. Man kan også sige, at jo mindre det kursiverede tal er, jo mere sandsynligt er det, at der er tale om en god »forklaringsvariabel«, og ud fra en statistisk »tommelfingerregel«, kan man regne med, at man skal ned på værdier under 0,05, før man kan begynde at fæste lid til, at der findes en samvariation, der kan have interesse for undersøgelsen.

Metoden i tabel 9-20 er særdeles velegnet ved en 2×2 opdeling, hvor både hoved og forspalte kun kan besvares med et »ja« eller »nej«, men det kan undre noget, at metoden er fastholdt, når man kommer til de to sidste variabler, nemlig sognebefolkningens sociale sammensætning – målt ved andelen af befolkningen under gårdmandsstand i 1860 og folketallet i sognet i 1890. Her er der tale om kontinuerte variabler, der kan antage en lang række værdier, og det virker kunstigt, at dele dem op i to ved en procent på 55 og et folketal på 600. Der tabes derved meget information, og der er ingen garanti for, at en anden »kunstig« grænse ikke ville give et helt andet resultat.

Den statistiske analyse viser fra omkring 1880 pæne lave signifikansværdier for de to første variabler, konkurrencefordelen og nabosognseffekten, som synes at være de vigtigste determinanter, hvis man tør stole på sognedata som sammenlignelige med brugsdata.

Man kunne her igen spørge, om forfatteren har forsøgt at finde frem til mere umiddelbare vidnesbyrd om, at der har været en direkte påvirkning over sognegrænserne? En gennemgang af en del jubilæumsskrifter har været ret negativ. Som et eksempel på, hvad man eventuelt kan finde, kan nævnes festskriftet fra V. Åby foreningen, der udkom til 25-års jubilæet i 1907. Deri hedder det på side 3: »I vinteren 1881-82 var der i Vester-Åby mand og mand imellem tale om at oprette en brugsforening. Om det var gmd. Anders Rasmussen (Fleninge) »Godthaab«, der havde set en sådan forening i virksomhed i et andet sogn, eller snedker Lars P. Pedersen, der først bragte tanken frem, er uvist«. Endnu mindre oplysende er det, når det ved Hundstrup-foreningens 25-års jubilæum (s. 4) hedder: »En søndag eftermiddag i foråret 1903 kom smed Rasmus Andersen, Mynderup Hestehave, og bødker Carl Christensen, Hundstrup, kørende ud til gmd. Lars Frd. Hansen, Flintegården. Endelig langt om længe, da alt andet var drøftet, fremkom de med deres egentlige ærinde. De var, af omtalen af brugsforeningssagen fra andre sogne, blevet interesseret i denne og ville nu forsøge at interessere Lars Frd. Hansen for samme sag og høre hans mening om denne. Sagen blev gennemdrøftet af de tre mænd i forening, og de blev enige om at undersøge muligheden for dannelsen af en brugsforening i Hundstrup sogn«.

Af de øvrige variabler giver den sociale fordeling og urbaniseringsgraden generelt dårlige resultater. Derimod viser den sidste variabel, sognestørrelsen, en klar lav signifikansværdi, så snart brugsforeningsbevægelsen har nået en vis udbredelse. Dette resultat er ikke analyseret nærmere, men må vel tages som et udtryk for, at jo bedre samvariation, jo mere tilfældigt er brugsforeningerne spredt ud over landet.

I den første del af kapitel 10 fra side 295 til side 304 undersøges, om man kan opfatte udbredelsen af antallet af brugsforeninger som faldende sammen med en logistisk funktion, hvor den kumulerede kurve har form som et s. Ideen om en sådan teori om spredning af innovationer kan føres tilbage i hvert fald til Gabriel Tarde's bog fra 1903 med titlen »The Laws of Imitation« og har bl.a. været anvendt på innovationer, navnlig tekniske, og i de senere år også inden for den afsætningsøkonomiske speciallitteratur, hvor den har været fremført under titlen »The Product Life Cycle« med flere hundrede bidrag blot fra den seneste halve snes år. Alle forfattere er dog ikke lige begejstrede for ideen, og det er måske ikke helt uden grund, at en artikel af forholdsvis ny årgang bærer titlen: »Forget the product life cycle concept«. Et første problem er, hvad anvendelsen af denne idealiserede beskrivelse af et forløb egentlig siger os af nyt ved beskrivelsen af et historisk forløb, mens det kan være noget andet, hvis

man vil bruge den til at vurdere fremtidige afsætningsmuligheder for en vare? Et andet hovedproblem er, om den logistiske kurve nu også er den bedste beskrivelse af forløbet. Der findes en række andre matematiske sammenhænge, der også kunne tænkes anvendt, og man bør vel i så fald, hvis man vil anvende formen, også have testet disse alternativer. Ser man på de i afhandlingen viste kurver, ville det vel ikke være utænkeligt, at man i mange tilfælde kunne få et bedre udtryk ved at bruge en kurve, der starter mere stejlt end den logistiske, idet mange af de faktiske iagttagelser begynder langt under den idealiserede kurve. En sådan alternativ analyse synes ikke afprøvet på materialet.

Derefter foretages så en lignende analyse af en række andre græsrodsbevægelser, der har deres oprindelse i den samme periode, og også for dem er det muligt at påvise nogle geografiske spredningsmønstre, hvor det dog fra kortene alene undertiden kan være vanskeligt at se helt klare udviklingsforløb. Desuden er der også beregnet idealiserede logistiske kurver for disse. Her kan man gentage den tidligere nævnte indvending. Er disse fænomeners medlemskreds geografisk afgrænset på samme måde som brugsforeningernes og sognenes? Det hedder f.eks. på side 307 om sygekasserne: »Man skal dog ved tabel 10-2 være opmærksom på, at når sygekasserne i det materiale, der anvendes statistisk i denne bog, er registreret sognevis, så medfører det faktum, at en del sygekasser fra oprettelsen omfattede 2 eller 3 sogne, som stødte op til hinanden, at den beregnede nabosogneeffekt i nogle henseender bliver for høj«. Det samme gælder om mejerierne, hvor det på side 354 hedder, at »i områder med sogne med lille geografisk udstrækning kunne et andelsmejeri dække flere sogne, uden at mælken skulle køres for langt«. Men der tages i øvrigt ikke hensyn til disse forhold i analysen.

Den afsluttende analyse i kapitlet fra side 372 undersøger samvariationen mellem de forskellige græsrodsbevægelser. Det er uden tvivl en meget spændende problemstilling, som det er centralt at få belyst, fordi disse forskellige bevægelser er et meget betydningsfuldt led i den lokale sociale udvikling på landet i perioden. Også her kunne man nok have ønsket sig, at forfatteren ikke havde indskrænket sig til den kvantitative analyse, men havde foretaget et par stikprøveundersøgelser på nogle områder. Det ville f.eks. have været muligt at se, om det er de samme mennesker, der er med i bestyrelserne for de forskellige organisationer.

De statistiske resultater i denne del af afhandlingen kan undertiden også være vanskelige at tolke, og i ekstreme tilfælde kan man få det indtryk, at den fælles faktor, der giver samvariationen, er sognestørrelsen, dvs. at store sogne har større chance for at få alle fænomener end små

sogne, og derfor fås en overensstemmelse, men det kan vel næppe kaldes en egentlig årsagsforklaring.

Selv om den kvantitative undersøgelse således nogle steder ikke er gennemført helt så konsekvent, som man kunne ønske sig, er afhandlingen dog som helhed præget af stor iderigdom med hensyn til valg af metoder og god forståelse for disse.

Dens styrke ligger for det første i forfatterens evne til at finde frem til, beskrive og bearbejde et meget stort og heterogent kildemateriale. Alene den systematiske gengivelse på grundlag af dette materiale giver på en lang række områder nye resultater, der har betydning for forståelsen af politiske, økonomiske, sociale og kulturelle forhold i det 19. århundredes danske samfund, og specielt vedrørende brugsforeningsbevægelsens tidlige udvikling er afhandlingen den hidtil dybestgående danske undersøgelse.

For det andet er det meget fortjenstfuldt, at geografiske perspektiver er trukket ind på en central plads i fremstillingen. Selv om Danmark er et lille land, får man her en klar fornemmelse af, hvor forskelligartet udviklingen har været mellem landsdelene. Både analysen, der deler mellem et Øst- og et Vestdanmark, og den mere disaggregerede på amtsniveau tegner billeder af et broget mønster, som er illustreret ved selvkomponerede edb-tegnede kort.

Endelig må det for det tredje fremhæves, at afhandlingen ved den konsekvente brug af statistiske metoder og edb, fra dataindsamlingsfasen, over beregninger og illustrationer til tekstbehandling og maskinel sætning af manuskriptet er et pionerarbejde inden for dansk historisk forskning.